

S FREDERICK STARR:

Sovjet – ett civilt samhälle

Inte Gorbatsjovs välvilja, inte heller rustningstrycket från Reagans USA, utan en rad skeenden i själva det sovjetiska samhället under Brezjnev ger USA-forskaren S Frederick Starr äran för den omvandling som nu sker i Sovjet och Östblocket. Starr pekar på urbaniseringens vitala roll. Men i italya former började också yngre människor skapa sig alternativa former för kommunikation, småskalig produktion, åsiktsbildning etc, något som Gorbatsjov snabbt insåg och tvingades anpassa sig till.

Artikeln skrevs 1987 och publicerades i mars 1988 i Foreign Policy

S Frederick Starr är rektor för Oberlin College och en av grundarna av Kennan-institutet som sysslar med avancerad Sovjet-forskning.

Vad kunde vara en bättre avstamp för reformer än att övertyga väljarna om att allt gick dåligt under ens företrädare? Det bästa tecknet på Michail Gorbatsjovs skicklighet är hans framgång just i det avseendet. Han har hävdad att tövädrets vitalitet ersattes av en byråkratism som slog hårt inte bara mot förvaltning och ekonomi utan även mot samhället i stort.

Politiska slagord måste ha en kärna av sanning, och det gäller även denna syn på Brezjnev-eran. Långt innan ekonomin mattades kring 1978 hade regimen stelnat till ett fåtalsvälde. Förnyelsens krafter kvävdes. Gorbatsjovs fel består i att tro — och hans tro delas felaktigt av många utanför Sovjet — att denna stelhet också gällde samhället som helhet.

Mycket av skeendet under Brezjnev har provinsbyråkraten Gorbatsjov ansett vara dekadent. Men det säger lika mycket om den officiella andan som om samhällets dynamik i sig. Ty medan den öppna ekonomin misslyckades så gav en "andra" ekonomi chanser till företagande. I oanad mängd sällade sig unga ryssar till den globala ungdomskulturen och ställde ledningen inför fait accompli. Individer började ta initiativ och trotsade rådande tabun. Korruptionen fortlevde, vilket pekar på regimen oförmåga att öppna godtagbara kanaler för nya impulser mera än på något slags förvaltningssjuka. Ja, de sociala impulser som hämmats eller stoppats under Brezjnev blev startskott för många av dagens ekonomiska och politiska reformer.

Gorbatsjovs felbedömning kan på ett sätt ursäktas. Att erkänna den nya dynamiken i samhället skulle ha varit att erkänna, att initiativet övergivit kommunist-

partiet. Det skulle ha gjort Gorbatsjov inte till en revolutionär utan till en konservativ eller defensiv ledare.

Bedömare i Väst kan däremot inte så lätt ursäktas för att de glömt samhället och inriktat sig på Kreml. Det skall sägas, att USA-forskare var de första att inse hur alkoholismen inverkar på de sovjetiska männens livslängd. Samma gäller bristen på arbetare i europeiska Ryssland och babyboomen i det sovjetiska Centralasien. Men flertalet har avfärdat de breda skeendena i sovjetsamhället som irrelevanta för hur ledningen agerat gentemot USA.

När Gorbatsjov i juni 1986 sade till de ryska författarna att "Sovjetsamhället är moget för förändring" visar det hans säkra grepp, liksom varför bedömare i Väst tagit fel. Ty Sovjetsamhället var redan inne i en förändring; vad som ännu inte hade nåtts av den var statsapparaten. Den ekonomiska stagnationen liksom dess skugga, korruptionen, berodde på att systemet inte anpassat sig till de framväxande nya värdena i befolkningen, särskilt i dess ledande och bäst utbildade skikt. Gorbatsjov har därefter inte så mycket skapat som "korkat upp" förändringen. Måttet på hans insats är om ledningen förmår anpassa sig till samhällets dynamik.

Den grundläggande förvandlingen av Sovjet fortgår, och detta avgör den nationella dagordningen. Eftersom så många analyser förbisett detta skall här några basfaktorer behandlas.

Inget ter sig därvid så avgörande som de senaste 30 årens snabba urbanisering. Från att vid Stalins död ha varit ett jordbrukarsamhälle är Sovjet idag bara 10 % mindre urbaniserat än USA och ungefär jämförbart med Italien. Förändringen har

snarare skett i strid med ledningen än med dess goda minne. Bönderna trotsade pass- och uppehållslagar och strömmade till städerna.

Detta betydde slutet för Bonderyssland. Ett klassiskt problem, känt från litteraturen, försvann därmed. Bönderna hade hyst anarkiska, rebelliska känslor, varit naturliga kommunister i sina byar och förtvivlat sökt undkomma överhetens despoti. I slavofilernas ögon var de ädla vildar och i modernisternas ett hinder för landets inlemmande i Västerlandet. Idag är dock bara en på fyra i Sovjet ännu bonde.

Mest avgörande har de senaste 30 årens urbanisering varit.

Stadsluften kanske inte har befriat alla som flytt landet, men den har emanciperat deras barn. Söner och döttrar till Rysslands kollektiviserade bondestam har kastat sig in i den urbana tillvaron, sökt få barnen i bättre skolor, jagat lägenheter, och krävt allt från badsemestrar till p-piller. Detta har också gjort de nya stadsområdena mer självständiga än deras föregångare. De som fått det bättre har kunnat ge sin viljestyrka äran. Med ökande förväntningar har också kritiken ökat. Missnöjet är större i stora städer än på landsbygden, och större i utvecklade storstäder än i småstäder. De nyinflyttade hävdar sina individuella rättigheter, där staten pålägger dem kollektiva skyldigheter. Så korsar de, sannolikt omedvetet, gränslinjen i Västerlandets politiska utveckling där Lockes krav på personlig frihet ersätts av Hobbes krav på trygghet.

Genom den ekonomiska utvecklingen

påskyndades detta skeende. Trots sin stagnation på senare år förblir den sovjetiska ekonomin världens andra, och den växte snabbare än USA:s under efterkrigsåren. Miljoner nya arbeten har tillkommit, många med krav på höga kunskaper. Viktiga uppgifter har tilldelats tiotusentals människor utanför de innersta maktkretsarna med rötter i stalinern. Kommunistpartiet har inte mer monopol

Genom att förmåna teknokrater och intellektuella rimliga belöningar påskyndade Brezjnev dessas strävan mot oberoende.

på kunskap och expertis. Dagens professionella elit må vara lojal, men är långt mindre knuten till stat och parti än under Stalin. Genom att förmåna teknokrater och intellektuella rimliga belöningar påskyndade Brezjnev dessas strävan mot oberoende.

Sovjet ligger ännu efter USA i en rad vitala kunskaphänseenden, men framsteg har skett också här. Och de har tveklöst bidragit till den individualisering och vilja till oberoende som började med urbaniseringen och den ekonomiska tillväxten. 1987 hade 245 miljoner människor eller 89 % av Sovjets befolkning åtminstone grundskola. 1939 var siffran 10 %, 1959 var den 32 %. Och när antalet läskunniga ökar, ökar också förmågan att läsa mellan raderna. Miljoner får och kan nu kritiskt bedöma information som för deras farföräldrar skulle tätt sig otillgänglig och endera väckt förundran eller fruktan. Så har den ökande kunskapen också minskat respekten för statens förmåga att

sköta och finjustera utbudet av medicin, specialteknik och serviceproduktion.

Märkligt nog har den ekonomiska rekylens ytterligare närt den individualism som välståndet alstrade. Som en studie 1986 visade är chansen att idag få en universitetsplats bara hälften så stor som 1966. De nytexaminerade måste också slåss för goda positioner på förvaltningens högre nivåer, med ty följande tvång att klara sig själva.

Att välja själv var en gång ett privilegium. Idag är det ett krav. Gosplan har ännu formellt ansvar för planerna men ingen förmåga att effektuera dem. Valet vad gäller viktiga livsbeslut fattas därför inte mera av myndigheterna. Sovjetsystemet kan jämfört med andra ännu komma att framstå som fast och beskyddande. Jämfört med tidigare överläts i dagens Sovjet likväl långt fler beslut till individerna själva.

Invånarna i en bondby kände sina grannar. I dagens metropoler rusar människorna om varandra. Att kasernera och övervaka dem är därmed långt svårare. Visst är Sovjet en polisstat. De flesta lagar och institutioner från Stalins tid består. Men KGB tvingas inrikta sig på vissa individer och grupper. Som på senare år framhållits misslyckas denna taktik ofta. Att vapenvägran antog sådana mått under Afghanistan-kriget berodde på att en polisstat misslyckas när människorna envist följer sin egen vilja. Fruktaens förfall som kontrollmedel är både orsak och verkan i detta läge.

Vad som ytterligare bidrar till frigörelsen är de betydande besparingar som människor tvingats göra i en stat med varuknapphet. 1960 sparade sovjetmedborgaren 50 rubel, 1980 över 600 rubel. Man

får då givetvis intresse av en ekonomi där tidigare oanvändbara rubel från ett sparkonto kan nyttiggöras. Och självfallet vore det vansinne av staten att avspisa ett så betydande investeringskapital.

Därest regimen inte lyckats frambringa önskade varor och tjänster har medborgarna inte tvekat att själva göra detta. Därmed uppstår den skymningsekonomi som beräknas svara för en sjundedel av Sovjets produktion utanför jordbruket. I halvlegal eller helt illegal form har denna privatiserade sektor nu kommit igång på allvar. Den startade för några decennier sedan bland yngre människor för att idag beröra snart sagt varje del av befolkningen. När därför Gorbatsjov talar om att privatisera den lilla privatsektorn menar han de facto att legalisera delar av de svarta och grå marknaderna, och därmed givetvis också göra dem beskattningsbara. Som gammal administratör vet han väl hur beroende landet är av så kallade sabasjniki eller frilansbyggjobbare.

Individualiseringen och privatiseringen fortskred under hela Breznev-eran. Då bröts hela den hierarki med rötter hos Lenin sönder, som arbetat genom vertikal kommunikation "uppifrån och ned", liksom förhindrat horisontell kommunikation som tele, radio, film, bandspelare och post. På 1970-talet var Sovjet också det enda land under utveckling som lyckats bromsa bilismen.

Fast vida kontroller över informations-spridningen består, undviker miljoner sovjetmedborgare dem rutinmässigt. De förfogar nu till exempel över interurbantelefoner, vars anslutningar blir allt flera fastän givetvis otillräckliga. Man har också lärt sig nyttja skenbart oförargliga småskaliga tekniker som kassetbandspelare, kame-

ror, videobandspelare etc. Staten har först sökt hindra allt detta, men tvingades snart börja tillverka egna märken.

Så miste den sovjetiska staten sitt informationsmonopol. Vad författaren Vladimir Simonov kallat "teknotronisk glasnost" var ett faktum innan Gorbatsjov nyttjade termen. Tack vare glasnost har medborgarna kunnat meddela sig med varandra och alltmer med omvärlden. Få händelser utomlands passerar nu obemärkt. Likaså blir den sovjetiska historien möjlig att genomlysas.

Genom kommunikationerna uppstår också *nätverk* som varit otänkbara förr. Visst kan man stävja mötesverksamhet. Via legal och halvlegal kommunikation kan likväl människor lokalisera och träda i kontakt med vilka sovjetmedborgare som helst. Modellflygare, rockfantaster, Hare Krishnas, krigsveteraner eller ekologer kan nu kommunicera med lätthet. Enligt partitidningen Pravda skall det finnas 30 000 *neformaly* dvs frivilliga gräsrotsorganisationer med olika slags medborgerlig aktivitet på programmet. I augusti 1987 hölls en konferens i Moskva under den dåvarande lokale partiordföranden Boris Jeltsins ledning, där denna gräsrotsrörelse möttes, låt vara formellt ännu i kommunistisk regi.

Ett sådant initiativ visar att människor kunde ta egna initiativ ganska fritt, liksom att förmågan att bromsa dem uppifrån var begränsad. Vid 80-talets början hade idéinitiativet flyttats bort från staten i en de facto-demokratisering, låt vara att en alltmer urholkad ideologi fortsatte att märkas i samhället.

Tomrummet efter denna ideologi fylls av en stark allmän opinion. Dess betydelse framgår inte minst genom de allt ivriga-

re försöken att mäta den. Trevande kontakter med amerikanska opinionsinstitut togs redan vid 60-talets början. Och sociologin blev legitim under 70-talet.

Att den sovjetiska opinionen lyckats påverka besluten framgår på ekologins område. Att erövra naturen hade varit den ryska kommunismens heliga ideal sedan före 1917. När regeringen föreslog att man skulle avleda de sibiriska flodernas vatten för att vattna de centralasiatiska

Att den sovjetiska opinionen lyckats påverka besluten framgår på ekologins område.

stäpperna, lyckades en ansvarig opinion stoppa projektet. 1987 kvävdes på motsvarande sätt en plan för vattenreglering på Kamtjatka-halvön av lokala aktivister, många av dem arbetare.

Hur ett "civilt samhälle" uppstod

De nämnda förändringarna som inträffade under Brezjnevs tid är helt enkelt den sociala realitet som Gorbatjov nu mött.

Självfallet kommer de nya dragen i sovjetsamhället att dämpa mycket av det som Lenin och Stalin införde. Tidigare blev allt utanför staten och partiet till en amorf massa, hela landet tedde sig "liksom deklasserat" med historikern Moshe Levins term. Människor som förr sett sig som undersåtar, med plikter inte rättigheter, började nu i stället betrakta sig som medborgare.

Gorbatjov har sagt sig vilja demokratisera Sovjet. Men Sovjet har redan gått långt i denna riktning tack vare tendenser som uppammats eller accepterats av hans

företrädare. Nyckelfrågan är om partiet och staten följer efter. Om det sker blir Sovjet snart ett radikalt annorlunda samhälle, dvs ett "civilt samhälle".

Begreppet "civilt samhälle" har sin historia, inte minst hos Locke, Tocqueville och Mill. Det bygger på idealet om medborgarskap under lagen, yttrande-, press-, församlings- och trosfrihet liksom om minoritetsskydd i demokratin. Det gör framförallt gällande att samhället är skilt från staten och att denna bara är en del av ett fritt samhälles struktur.

Så skilda är dessa ideal från dagens Sovjet, att allt tal om civilt samhälle här lätt kan avfärdas som utopier. Kommunistpartiet har ännu ett grepp om medborgarna som strider mot ett fritt samhälles idé. Alla reformer har hittills skett mer på papperet än reellt.

Det kan också hävdas att idén om ett civilt samhälle är så snävt västerländsk, att den ej kan tillämpas utanför Västeuropa och Nordamerika. Givetvis kommer det civila samhället i Sovjet att präglas av ryska traditioner, precis som vore fallet i England eller Frankrike. Starkt olika strukturer kan emellertid fylla liknande uppgifter. Att erkänna det unika i Rysslands politiska arv betyder inte, att landet inte kan antas nu stå inför en revolutionär förändring. Att ha förutsagt att 1500-talets England, 1700-talets Frankrike eller 1800-talets Japan skulle förvandlas till civila samhällen ter sig inte mer otroligt än att göra denna prognos om Sovjet idag.

Redan 1982 skrev ryssen Jevgenij Gnedin om de första tecknen på vad som skulle komma att ske:

gradvis kommer samhället till liv och blir pluralistiskt. Man kan ana en knoppande politisk pluralism ... en

skillnad i åsikter. Denna grodd i samhället, som inte hjälps av någon glasnost betyder inte att det inte finns en tröghet också, av underdånighet mot de härskande. Ändå är denna intellektuella och andliga mångfald ... tecken på att uttåget ur labyrinten har inletts. (Vychod iz labirinta, New York 1982 s 117).

Uttalanden på senare tid av en av Gorbatsjovs rådgivare, sociologen Tatjana Zazlavskaja, liksom av den kände journalisten och statsvetaren Fjodor Burlatski, utvecklar samma tema.

Det mest intressanta yttrandet från Gorbatsjovs inre cirkel är dock Aleksander Jakovlevs från förra året, att Sovjet "mera bör hylla principen att allt som inte uttryckligt förbjuds av lagen skall vara tillåtet". Som om de instämt i detta började de sovjetiska domstolarna 1987 att sända fler rättsfall till utredning, gjorde fler frikännanden och vägrade ta upp fler mål till prövning än under någon tidigare period.

Ändå kvarstår misstanken att Gorbatsjovs öppenhet mot de nya samhällstendenserna är taktik. Hur går det när glasnost riktas inte mot Breznev-eran utan mot vad Gorbatsjov själv uppnått? Kan han godta en öppenhet, som uppmuntrar centrifugala drag hos de icke-ryska folken i unionen? Och vad sker när vinden gått ur reformprogrammet, vilket blir oundvikligt?

Frågorna är spännande men förhastade. Flertalet reformer, särskilt på rättsområdet, är ännu bara utkast. Man måste först se dem färdiga. Gorbatsjov har t ex förklarat att han vill ha kvar kommunistpartiets prerogativ. Han delar likaså den klassiska marxismens motvilja mot privategendom. Hans villkorliga godtagande

av en privat sektor får nog snarast ses som försök att bjuda en orolig skuggeekonomi stängen än som en anslutning till de egendomsrättigheter som Locke ansåg vara grunden för ett civilt samhälle.

Glöm inte heller, att Gorbatsjov inte främst vill genomföra liberala reformer utan ordna upp Sovjets stapplande ekonomi. Och hans nedskärningar slår hårt mot byråkratin, men också mot arbetarna. Detta torde försvåra reformutsikterna på andra samhällsområden. Hur kan en sovjetisk arbetare utan vidare antas gå med på avreglering, slopade löne- och priskontroller, ökad makt för den lokala företagsledningen, tvångsvis omrekrytering av miljoner arbetare, samt en vidgad löneskala för att öka incitamenten?

Om inte ekonomin reagerar på Gorbatsjovs stimuli, kommer många ryssar att börja länga efter gamla tider igen. Att svår arbetslöshet och fattigdom ligger på lut ökar de risker som är förknippade med reformerna. Många tänker då, att fattigdom och otrygghet är priset för frihet och medborgarrättigheter. Gorbatsjov ställs därmed på svåra prov.

Inför sådana argument har många västerländska bedömare börjat tvivla på utsikterna till större förändringar i den civila sfären. Men här gör de ett misstag. Det som här berörts: planeringens undergrävande, decentraliseringen, privatiseringen på serviceområdet, informationsrevolutionen; allt detta uttrycker ju en förändring underifrån snarare än ovanifrån. Frågan gäller då inte om sådana tendenser skall stoppas, utan i vad mån och hur ledningen skall stifta fred med dem.

Det kan invändas att sådana förändringar kan stoppas ovanifrån. Det är sant, men priset ökar för varje dag. I det civila

samhället är folk mindre form- och manipulerbara. Motvikter upprättas. En bestående förmåga till ömsesidig begränsning inträder.

Min tes har varit att djupgående förändringar skett i Sovjet och att dessa kommer att påverka såväl de traditionella styrinstitutionerna som vad George F Kennan i sin "Mr X"-artikel från 1947 kallade "sovjetledarnas mentala värld." Bara tiden kan visa hur djup denna förändring av den politiska överstrukturen kan komma att bli. Men i den mån sovjetledarna reagerar på de nya sociala krafterna, kommer de också att tvingas betesig på ett nytt sätt på den internationella arenan, särskilt gentemot USA.

Detta betyder inte att en total omvandling väntar. Liksom vissa saker bestod mellan tsarriket och kommunismen, kommer vissa drag från Lenins och Stalins tid att fortleva i framtidens mellanhavanden mellan Sovjet och USA. Allt enligt den för Gorbatsjov välbekanta tes om en "efterläpning" som tillhörde Lenins taktik.

Sovjetledarna kommer att fortsätta betrakta sitt land som en supermakt och kräva motsvarande rättigheter. I takt med att andra stormakter framträder kommer dock priset för en sådan uppfattning att bli allt högre. Säkert kommer Sovjet att fortsätta träda till vänskapliga regimers stöd ute i världen. Gorbatsjovs uttalade mål att vända sig inåt har inget med det civila samhällets återkomst att göra. Många av förra århundradets stora kolonialmakter tillhörde sålunda den tidens mest utvecklade civila samhällen.

Gorbatsjov har ofta sagt sig tro att inrikespolitik är viktigare än utrikespolitik. Detta är dock att förenkla frågan om, vilken utrikespolitik ett civilt samhälle skall

föra. Akademiledamoten Jevgenij Primakovs påstående om den "organiska länken" mellan in- och utrikespolitiken (Pravda 9 juli 1987) ter sig mer korrekt. Primakov kunde med en snegling på Marx föha tillagt, att de verkligt relevanta inrikesfrågorna är landets ekonomiska intressen.

För att lyckas politiskt, måste Kremls nya utrikespolitik av sovjetmedborgarna uppfattas som liggande i deras intresse, inte bara i partiets. Utrikespolitiska initiativ måste gillas av den allmänna opinionen, såväl dess mer urbana som nationalistiska delar. Men notera, att samtidigt som Kreml är känsligare för denna opinion har man nu också färre sätt att styra den än tidigare.

Vid förhandlingsbordet får sovjetledarna därför mindre frihet än förr. I den nämnda artikeln hävdade Kennan också, att Kremls diplomater inte "står under någon som helst tidspress". Där det civila samhället aktiverats ändras detta, som Gorbatsjovs otålighet att komma någonvart i nedrustningsförhandlingarna på senare år praktiskt visar. Kortvariga diplomatiska triumfer och nederlag får tyngre innebörd i civila samhällen än i hårt kontrollerade sådana. Sovjets förhandlare klagade under de perioder de strategiska vapensamtalen pågick ofta över nyckfullheten hos amerikanernas politik. När de själva tvingas ta mer hänsyn till hemmaåsikterna, kommer troligen även sovjetiska förhandlare att bli mindre konsekventa, mer pokerspelare än schackess.

Ibland har både sk hökar och duvor i USA:s utrikesdebatt hävdad, att USA förmår utöva mycket litet inflytande på Sovjets internationella politik. Emellertid

kommer USA:s inflytande på Sovjet att öka när ett civilt samhälle framträder där, detta då landets minskande ekonomiska oberoende följs av att också dess kulturella och psykologiska autarki minskar. Amerikanerna kan därmed rikta sig direkt till människorna i Sovjet, liksom sovjetledarna så ofta gjort till amerikanerna. Inslaget av osäkerhet i det som sker mellan Sovjet och USA kommer att öka och skapa behov av att snabbt kunna hantera uppdykande konflikter.

Dessa möjligen destabiliserande omständigheter kan dock neutraliseras, i den mån sovjetledarna i sitt hänsynstagande till hemmaopinionen också blir bättre på att bedöma de begränsningar av USA:s utrikespolitiska agerande som den amerikanska opinionen utövar. Ökad kunskap om det civila samhället kanske också gör sovjetledarna mindre benägna att förklara USA:s agerande genom vad som sker på Wall Street och mer lyhörda för

det Tocqueville kallade "ett slags intellektuellt klimat i vilket både styrande och styrda lever, och från vilket de hämtar principerna för sitt handlande." (Oeuvres complètes, Paris 1864–66, vol. 9, 123.)

Under Stalins tid iakttog västdiplomater ofta med ogillande att Sovjets diplo-

Hur går det när glasnost riktas inte mot Brezjneveran utan mot vad Gorbatsjov själv uppnått?

mater tolkade invanda diplomatiska begrepp helt annorlunda än västledarna. Detta försvårade dialogen i de mest enkla avseenden. Om Sovjet åter blir ett civilt samhälle kanske dessa misstolkade begrepp kan återfå sin gamla betydelse. Detta garanterar möjligen inga avtal, men det gynnar i varje fall en meningsfull dialog mellan de båda sidorna.